

УКРАЇНІСТИЧНІ ПРАЦІ ІВАНА ФРАНКА У ПОЛЬСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОМУ ДИСКУРСІ

У статті висвітлюється внесок Івана Франка до польської україністики 80-90 років XIX ст., насамперед на матеріалі його літературознавчих праць. Проаналізовано проблематику польськомовних фольклористичних, історико-літературних та теоретичних праць.

Ключові слова: історія української літератури, літературний канон, історико-літературний наратив, літературознавчий дискурс.

Tetiana Czuża Ukrainistyczne prace Iwana Franki w polskim dyskursie literaturoznawczym. W artykule przedstawiono wkład Iwana Franki do polskiej ukrainistyki w 80-90 latach XIX wieku, przede wszystkim na materiale jego prac literaturoznawczych. Przeanalizowano napisane po polsku folklorystycznych, historycznych i teoretycznych prac.

Słowa kluczowe: historia literatury ukraińskiej, kanon literacki, narracja historii literatury, dyskurs literaturoznawczy.

Tetiana Czuzha Ivan franko about Ukrainian literature in Polish literary criticism discourse. The article highlights the contribution of the Ivan Franko into Polish Ukrainian studies in 80-90 years of XIX century, especially in his writings about Ukrainian literature. His folkloristic, literary historical and theoretical works in Polish are analyzed.

Keywords: history of Ukrainian literature, literary canon, narrative of literary historical discourse.

Роль Івана Франка була надзвичайно вагомю у формуванні образу української літератури у польському літературознавчому дзеркалі. Адже навіть у Галичині протягом останніх десятиліть XIX ст. на науковому рівні чітко розділялася польська та українська гуманітаристики, здебільшого за мовною ознакою. Українська для польського наукового середовища була навіть незрозумілою. Так само не стала спільною робочою мовою й офіційна німецька. Промовисто засвідчує цю обставину публікація протоколу III з'їзду польських істориків, який відбувся у Львові у 1900 р., на якому виступили також українські вчені. Після доповіді Олександра Колесси українською мовою на тему «Погляд на сучасний стан наукових розслідувань історії українсько-руської літератури. Старинний період» головуєчій секції Юзеф Третяк переказує його польською мовою, «припускаючи, що його не всі зрозуміли» [16, с.66]. З іншого боку, Іван Франко репрезентував теоретичні традиції не тільки українського літературознавства, а й польського та й європейського у цілому. Як українські, так і іноземні вчені практикували написання літературних портретів, рецензій на окремі твори, збірники чи видання, а також монографічних досліджень з приводу окремих проблем історико-літературного процесу в цілому чи вибраних періодів. Саме завдяки доробку цього періоду становлення стало можливим своєрідне увінчання наукового опрацювання історії української літератури в цілісних картинах протягом наступних десятиліть у пра-

цях Сергія Єфремова та Михайла Возняка та в опублікованій польською мовою студії Богдана Лепкого. Польська складова цього процесу має істотне значення, адже вона аж ніяк не зводилася до пасивного переймання пропозицій українських вчених, а була суттєвим інтелектуальним внеском у формування наукової картини. Відмінну оптику польським вченим часто забезпечувало глибоке знання рідної літератури, а також польсько-українського контексту. Але тут спробуємо звернути увагу на інше явище у процесі формування літературознавчого корпусу, а саме на внесок Івана Франка у польське літературознавство на матеріалі його польськомовних праць про історію української літератури.

Література – один із основних елементів національної ідентичності, поряд з історією та мовою. Саме тому настільки велику увагу діячі українського національного відродження протягом різних періодів ХІХ ст. приділяли історії української літератури. Ще цікавішим видається питання її рецепції у польському літературознавстві, яке, зрештою, також працювало над розробкою концепції відображеного у власній національній літературі польського характеру. Тож, від самого початку помітними будуть дві течії літературознавчої репрезентації України. З одного боку, це опрацювання літературної творчості русинів, а з іншого – українців. Причому під русинами здебільшого розуміли тих авторів, яких би ми сьогодні назвали українцями, а під українцями – поляків, пов'язаних життям і творчістю з Україною. Творчість польських письменників на українські теми органічно вписувалася в історію вітчизняної літератури. Трохи складніше було з тими поляками, котрі й писали по-українськи. Інший поділ – це українська література Галичини, котра іноді розглядалася як елемент спільного польсько-українського літературного руху [18], і література підросійських українців. Протягом всього ХІХ ст. насправді тривав процес вироблення канону історії української літератури, формування основного наративу, чинного подекуди й донині, а також вписування його до тогочасних європейських епістем.

Відтак, головна проблема, яка постала перед дослідниками історії української літератури наприкінці ХІХ ст. – по-перше, збудувати такий канон історичного розвитку, який би забезпечував розуміння неперервності літературного процесу на українських землях, по-друге, його окремішності від літератур сусідніх слов'янських народів. Вагомим у цьому контексті було питання початків – літератури Київської Русі, яку історики російської літератури вписували до власного наративу саме у якості початку літературного буття російського народу із різноманітними варіаціями про спільність східнослов'янських народів того періоду (праці Пипіна, Соболевського, Погодіна). Канон потребував виразно зазначеного початку й у його пошуках дослідникам доводилося вступати у дискусії з представниками російської науки. Тож одне з ключових питань для тогочасного літературознавства – як сприймати літературу Київської Русі домонгольського періоду, на яку претендувала Росія, як на вітчизняну. Юзеф Третяк наголошував, що «Можна було б з'ясувати може через порівняння давніх поетичних творів, як наприклад «Слово о польку Ігоревім» із пізнішими козацькими думами, які сягають кінця ХV віку. Поема про полк Ігоря із домонгольських часів представляє той самий стан духу і понять, як і козацькі буми ХVІ віку, які належать безперечно мало-

руському племені» [16, с. 66-67]. Ця цитата також ілюструє залучення наступного благодатного чинника до формування національного історико-літературного наративу – фольклор. Саме в ньому шукали відображення літературної творчості тих періодів, протягом яких бракувало виразних творчих здобутків. Тож, фольклористичні дослідження особливо пильно концентрувалися на датуванні творів, аби, з одного боку, заповнити ці прогалини, а з іншого, вибудувати єдину лінію розвитку, починаючи від літератури Київської Русі.

Леонід Білецький зарахував Івана Франка до ідеологічного напрямку історичної школи, започаткованої Миколою Дашкевичем, котрий предметом історії літератури вважав «історичний розвиток духовних сил і діяльностей, що беруть участь у витворах літературних творів» [2, с. 119-120]. Сам Іван Франко говорить про вищість культурно-історичного напрямку літературознавства у порівнянні з бібліографічним чи біографічним і фактично повторює думки Дашкевича. Для нього історія літератури – це «сукупність явищ і витворів духовного життя даного народу. Духовне життя народу в усіх його верствах – ось та широка основа, на якій будується ця нова концепція історії літератури. Все, що тільки впливає на зміну у формі або змісті цього духовного життя, має бути предметом пильної уваги з боку історика літератури, якщо він хоче зрозуміти літературні явища даної епохи» [3, с. 275]. Прикметно, що ці міркування були висловлені у статті «Етнологія і історія літератури» (*Etnologia i dzieje literatury*), вперше опублікованій у польською мовою в збірнику матеріалів з'їзду польських літераторів і журналістів [6]. Тут Іван Франко запропонував також власне бачення самого поняття літератури як духовного життя народу, а історії літератури передусім як історії цього духовного життя народу, з одного боку, а з іншого як циркуляції у суспільстві певного набору ідей, тем, мотивів, безперервного їхнього обігу у вигляді відгуків, переробок, модифікацій. А одним із чинників цього процесу він уявляв саме взаємний обмін поміж високою і низькою культурними сферами, усною літературою і писемністю, традиційними творами і творами старої художньої літератури. А завдання історика літератури полягає у розкритті всіх проміжних ланок на цьому шляху, наприклад, з'ясування «старих інституцій», котрі лягли в основу звичаїв і обрядів, «книжних повір'їв, поглядів і теорій» як поштовху до появи народних повір'їв і забобонів. Саме ці взаємозв'язки, які творять образ хронологічно безперервного процесу взаємного обміну, і вважає Іван Франко предметом історії літератури. На цьому шляху вчений радив звертати особливо пильну увагу на посередню між літературою і фольклором ланку – записи повістей, легенд, апокрифів, заклять і переказів. Враховуючи багаті масиви «традиційних творів» Франко ставить перед дослідниками завдання звернути увагу на «їхне походження, на хронологічний їх розподіл, на розмежування мандрівних елементів від питомих». На власному прикладі Іван Франко продемонстрував цей метод у польськомовних працях «*Psia krew*» і «*psia wiara*» [4], «*Wojna żydowska. Przyczynek do studjów porównawczych nad literaturą ludową*» [15], «*Jeszcze "Wojna żydowska"*» [7]. У статті «*Szczałki pierwotnego światopoglądu w ruskich i polskich zagadkach ludowych*» [11] погляд Івана Франка близький до антропологічної школи, бо вчений знаходить спільну основу для всіх антропоморфних загадок – давню міфологію, а національні відмінності пояснює різними обставинами суспільного життя.

У польському літературознавстві на початку 80-х років уже склалася певна українстична школа. Її левову частку склали фольклористичні й шевченкознавчі праці. Серед шевченкознавчих перелічимо тут найважливіші, на наше переконання: Леонарда Совінського «*Studyum z dołączeniem przekładu Hajdamaków*» (Вільно, 1861), першу монографію про Шевченка Гвідо Батаглії „*Taras Szewczenko. Życie i pisma jego*” (Львів, 1865), передмову Антоні Гожалчинського до збірки власних перекладів Шевченка («*Przekłady pisarzy małorossyjskich. Taras Szewczenko*», Київ, 1862), розділ у книзі Мар’яна Здзеховського «*Mesyaniści i słowianofile*» (Краків, 1888). З-під пера Івана Франка польською мовою також вийшло декілька шевченкознавчих праць: нарис «Тарас Шевченко» у «Кур’єрі Львівському» [12; 13], а також дві рецензії на працю М. Урсіна «*Очерки из психологии славянского племени. Славянофилы*» [14] та Олександра Колесси «Шевченко і Міцкевич» [8].

У нарисі «Тарас Шевченко», написаному для «Кур’єра Львівського» у 1893 р. Іван Франко повторює вже раніше висловлювані думки про необхідність і історичну закономірність української літератури: «Література українська такою ж мірою, як і будь-яка інша література, є результатом і вираженням українського історичного життя, вираженням народних традицій та вподобань» [12, с. 2]. Підкреслює давність української літератури, звертаючи увагу на чужоземні впливи, зокрема, візантійсько-болгарської церковщини, польської та латинської літератури, західноєвропейські ліберальні і демократичні впливи, а також 2 шляхи проникнення останньої хвилі цих впливів – польський і російський. Тут Іван Франко представляє стисло базовий історико-літературний наратив про гуманістичну творчість Сковороди, роль харківського університету, Котляревського як першого талановитого україномовного автора, Квітку-Основ’яненка як видатного письменника. Залучає в орбіту українського літературного життя також і шляхтичів, котрі походили з України, але вершин досягли в російській (Микола Гоголь) та польській (Крашевський, Коженювський, Падура) літературах. Здається, Іван Франко вище від романтичних фантазій, історичних легенд, балад, козацьких традицій у творчості Шевченка цінує «реалістичне трактування предмета, аналіз людських почуттів і чисто психологічні проблеми», «все потужніші ноти психологічного і соціального аналізу» [13, с. 3]. Творчість Шевченка наступних періодів приваблює Франка також критикою вад національної історії, переходом від зображення міжнародної та міжконфесійної боротьби до загальнолюдських змагань за свободу і прогрес, чіткою соціальною позицією Кобзаря. Загалом, літературознавець представляє польським читачам Шевченка, як «національного вчителя, пророка, критика політичного і соціального деспотизму» [13, с. 3].

Важливим етапом для польської україністики загалом стали дослідження, які подавали цілісний опис окремих літературних епох. Вони почали з’являтися у польській періодиці у 80-х роках XIX ст. До таких потрібно зарахувати виданий анонімно у 1885 році „*Zarysy ruchu literackiego Rusinów*” (Ateneum, 1885) авторства Кониського, Івана Франка „*Szkice z dziejów literatury ruskiej w Galicji*” (Głos, 1888), „*Charakterystyka literatury ruskiej XVI-XVIII wieków*” (Kwartalnik historyczny, 1892), Józef Tretiak «*Dawna poezja ruska*» (Encyklopedia polska, 1918). Проблеми історії української літератури порушувалися також в історичній праці Александра Яблоновського «*Akademia kijowsko-mohilańska, zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego*

cywilizacji zachodniej na Rusi (Краків, 1899/1900), Александра Брюкнера „O literaturze rosyjskiej i naszym do niej stosunku dziś i lat temu trzysta” (Львів, 1906).

Тож польськомовний науковий доробок Франка заслуговує уважного прочитання саме з точки зору його ролі для впровадження нових концепцій до україністичного дискурсу польського літературознавства, та й просто наповнення фактичним матеріалом, будування канону основних письменників і творів, цілісного історико-літературного наративу. Не забуваймо, що й саме українське літературознавство на той час було відносно молодою дисципліною. Історико-літературні праці, предметом розгляду яких стала власне історія української літератури були написані саме у 80-х роках. Згадаймо хоча б студії Миколи Петрова «Очерк из истории украинской литературы XVIII века» (1880), «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» (1884) і відгук на неї Миколи Дашкевича (1888), а також хронологічно найбільш повну на той час історію української літератури, написану Омеляном Огоновським («Історія літератури руської», 1887 р.). Недарма історія української літератури в Російській імперії, де ще діяв Емський указ, починала писатися від відносно найбільш «безпечного» XVIII і XIX ст., не торкаючись літератури попередніх періодів, залучення яких до родоводу української літератури було б більш дражливим. Знайшли тут своє застосування і теорія Гердера про національний характер, детермінований специфічним духом народу, і Гегеля про дію загального духа історії та феномена народу, але водночас чинною була й позитивістська логіка тогочасного наукового мислення, яка вимагала неметафізичних, заснованих на фактах пояснень літературних творів, процесів і явищ, уважно простежувала ментальну біографію автора за літературними творами. В практиці Іполіта Тена духовна культура народу, втілена у його літературі, була поставлена у тісну залежність від середовища й історичного моменту. На думку Михайла Гнатюка, «більшість літературознавчих праць Івана Франка, написаних у 70-90 роки XIX ст., пов'язана з культурно-історичним підходом до аналізу літературного твору» [1, с. 19].

Численні українські та польські фольклористичні студії, зокрема, про українські історичні пісень, думи вже виразно проілюстрували окремішність українського народу як самостійного історичного суб'єкта, всупереч підходам російських літературознавців про повну етнічну спільноту – «дві гілки одного дерева». Поряд із Цертелевим, М.Максимовичем, І.Срезневським, М.Костомаровим, В.Антоновичем і М.Драгомановим варто назвати також Анджея Подберезького [17], Оскара Кольберга, Еразма Ізопольського, Луціяна Семенського, Ромуальда Подберезького, Антоні Марцінковського, Зигмунта Глогера, Александра Грозу, Вацлава Залеського, Теофіля Ленартовича, Чеслава Неймана, Францішка-Равіту Гавронського. Серед публікованих по-польськи фольклористичних праць є й праці Івана Франка „Gmina i „Zadruga” wśród rusińskiego ludu w Galicji i na Bukowinie” („Głos”, 1887), „Obrzędy i pieśni ludu Rusińskiego we wsi Łołynie powiatu stryjskiego” („Zbiór wiadomości do antropologii krajowej”, t. 10, 1886), „Jak powstają pieśni ludowe” („Ruch”, 1887 p., nr 4), і „Najnowsze prądy w ludoznawstwie” („Lud”, 1895), „Szczątki pierwotnego światopoglądu w ruskich i polskich zagadkach ludowych (Dod. Przegl. Tyg., 1884, II, s. 102-119). Питання обігу та обміну між народами мелодіями висвіт-

лено у статті „Muzyka polska i ruska” на шпальтах львівського фольклористичного часопису „Lud” (1895, t. 1).

Саме в польськомовних публікаціях кристалізувалася загальна концепція історії «українсько-руської» літератури, яка згодом отримала своє вираження у статті «Южнорусская литература» для енциклопедії Брокгауза і Ефрона (Петербург, 1904), а згодом і в «Нарисах історії українсько-руської літератури до 1890 р.» (Львів, 1910). Саме на шпальтах польських часописів Іван Франко представив низку істотних міркувань щодо загальних закономірностей в історії української літератури, наратив якої саме набирала своїх сучасних обрисів. Він охоче провадив на шпальтах польських видань дискусію довкола україністичних питань, зокрема відреагував на видання історії української літератури Омеляна Огоновського, праці Урсіна (Мар'яна Здзеховського), Олександра Колесси, зрецензував найвагоміші новинки тогочасної української гуманітаристики, зокрема, Олександра Потебні, Дмитра Яворницького. Знаковою можна вважати опубліковану у «Зорі» рецензію на польськомовне дослідження Олександра Кониського «Zarysy ruchu literackiego Rusinów» («Ateneum» 1885 р.), до якого у Франка виникла низка застережень. Головним сюжетотворчим елементом, котрий рецензент цілком акцептує, стало положення Кониського про переломний момент цієї історії наприкінці XVIII – початку XIX ст. – «конечність народження нової, чисто народної українсько-руської літератури» [9, с. 226]. Натомість головне зауваження стосується власне здатності автора до наративізації зібраного емпіричного критичного та біографічного матеріалу – Франко підкреслив невміння «короткими а пластичними словами охарактеризувати певний напрям, навіть певний поодинокий твір» [9, с. 227]. У рецензії на М.П.Дашкевича «Отзыв о сочинении Г.Петрова...» [10] схвалення рецензента отримало твердження вченого Київського університету про українську літературу як природний результат історичного розвитку «малоруського племені», а не штучне утворення. Натомість одностороннє підкреслення впливів російської літератури та слабке врахування польського контексту, а також прогноз швидкого зникнення української літератури і злиття її з російською не знайшли в Івана Франка підтримки.

Польськомовні нариси історії української літератури Івана Франка обмежуються, з одного боку, хронологічно - XVI – XVIII ст., а пізніший період представлений тільки для Галицького регіону. Крім окремих нарисів про Федьковича, Карпенка-Карого та Шашкевича особливої уваги заслуговують дві синтетичні студії: «Szkice z dziejów literatury rusińskiej w Galicji» («Głos», 1888), „Charakterystyka literatury ruskiej XVI – XVIII wieku”, („Kwartalnik historyczny”, 1892). Світанок національного відродження в Галичині (1816-1820 рр.) Іван Франко називає холодним через низку несприятливих обставин, серед яких церковщина як мова греко-католицької церкви та низький рівень освіти й культури священиків, полонізація вищих верств українського суспільства. Натомість національне відродження Іван Франко пов'язував, у першу чергу, з фольклористичною роботою, яку вели польські та українські вчені, з впливом романтичної естетики, пробудженням західного та південного слов'янства, навіть ідеями Французької революції, а також творчістю таких письменників харківського осередку, як Іван Котляревський.

У статті „Charakterystyka literatury ruskiej XVI-XVIII wieków” (Kwartalnik historyczny, 1892) Іван Франко протестував проти головного нарративу російських вчених, які залучали літературу Київської Русі лише як істотну складову російської літератури, а період XVI-XVIII ст. в історії української літератури уже сприймали як цілком окреме явище, тобто відновлював уявлення про автономні початки української літератури та неперервність її розвитку. Запропонував також концепцію національної літератури, відмінну від Омеляна Огоновського, бо наполягав на сприйнятті XVI-XVIII ст. як рівноцінного до інших етапів розвитку «національної літератури». Із цим пов'язане й дещо інше розуміння самого поняття «національна література», заснованого не тільки на мовному критерії, а як «духовної поживи всіх народних мас, виразу його духовного життя» [5]. Щодо обраного періоду Іван Франко доходить висновку, що він став продовженням княжої доби, бо загальна «фізіономія» інтелектуального життя принципово не змінилася. Відтак запропонував поділ історії літератури на 3 періоди, а не 5, як Огоновський. Хоча Іван Франко гостро оцінював її мовну, жанрову та тематичну відірваність від життя народу, але водночас зазначав потужний вплив на російську літературу.

Існувала й глибока традиція вивчення польсько-українських літературних контактів. Власну концепцію цього явища пропонував ще Вагилевич у праці „Polscy pisarze Rusini”, яка фактично була спробою збудувати канон українського польськомовного письменства, спираючись на розроблені на той час польським літературознавством схеми й підходи, що одночасного підкреслювало окремішність українських літераторів і вписувало їх до історичного дискурсу літератури польської. Ця сторінка розвитку українського літературознавства ілюструє процес розкладу явища політичного народу, у якому ще було місце для *gente Rutenus natione Polonus*. Натомість наступні дослідники вже виходили з інших суспільних передумов – були спостерігачами і учасниками процесу формування нації за етнічним принципом і наступного пертворення етносу на політичний народ. Історики літератури долучилися, зокрема, до формулювання наново історичної пам'яті, розробки засновницьких міфів і, зрештою, національної ідеї. Йшлося, фактично, про те, щоб на матеріалі літератури й фольклору сформулювати, що таке «Україна» і «українське», хто такі «українці», який мають національний характер, що оригінального запропонувало українське письменство. За словами Леоніда Білецького, Іван Франко часто «захищав свій літературний скарб від посягань польських чи великоруських вчених».

Концептуально нові пропозиції розробки теми польсько-українських літературних стосунків висувалися, зокрема, Іваном Франком у статті „Wzajemny stosunek literatury polskiej do ruskiej” (Pamiętnik zjazdu literatów i dziennikarzy polskich, 1889), Юзефом Третьяком «*Żywioł ruski w literaturze polskiej*» (Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich. T. 1. Referaty. – Kraków, 1901). Специфіка польськомовних україністичних праць Каменяра безперечно вимагатиме поглиблених студій. Але навіть загальний погляд на це питання засвідчує, що саме Іван Франко заклав основи модерної польської літературознавчої україністики протягом 80-90-х років XIX ст., а польські вчені більш активно долучилися до вивчення історії української літератури як окремого предмету наукового розгляду аж на початку XX ст.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Гнатюк М.І. Іван Франко і проблеми теорії літератури. Навчальний посібник / Михайло Гнатюк. – К.: Академія, 2011.
2. Дашкевич Н. Постепенное развитие науки истории литературы и современные еязадачи. Цит. за Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики / Леонід Білецький. – К.: Либідь, 1998. – С. 119-120.
3. Франко І.Я. Зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 1981 р. – Т. 29. – С. 273 – 282.
4. Franko I. «Psia krew» i «psia wiara» // Lud : organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie, Tom 1, Numer 4/5 (1895) s. 115-119.
5. Franko I. Charakterystyka literatury ruskiej XVI-XVIII wieków // Kwartalnik historyczny. – 1892.
6. Franko I. Etnologia i dzieje literatury // Pamiętnik Zjazdu literatów i dziennikarzy polskich. T. 1. Referaty i wnioski. – Lwów, 1894. – S. 1 – 11.
7. Franko I. Jeszcze «Wojna żydowska» // Wisła. – 1893, t. 7. – S. 82 – 87.
8. Franko I. Rec na: pracy Kołesy o Szewczenku i Mickiewiczu // Tydzień. – 1894. – № 29, 16 VII. – S. 232.
9. Franko I. Rec. na Zarysy ruchu literackiego rusinów «Ateneum», 1885, czerwiec, lipiec i sierpień. // Зоря. – 1885. – № 19. – С. 226 – 227.
10. Franko I. Rec. na Дашкевич Н. П. «Отзыв о сочинении Г.Петрова Очерки истории укр[аинской] литературы XIX стол. ...» // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1889. – № 3. – S. 551 – 554.
11. Franko I. Szczątki pierwotnego światopoglądu w ruskich i polskich zagadkach ludowych // Przegląd tygodniowy życia społecznego, literatury i sztuk pięknych, Dodatek miesięczny. – 1884. Półrocze drugie. – S. 103 – 119.
12. Franko I. Taras Szewczenko // Kurier Lwowski. – 1893. - № 62, 3 marca. – S. 2 – 3
13. Franko I. Taras Szewczenko // Kurier Lwowski”. – 1893. – № 68, 9 marca. – S. 3.
14. Franko I. Taras Szewczenko w oświeceniu p. Ursina // Przegląd literacki – dodatek do gazety «Kraj». – 1888 r., 23 grudnia (1889 r., 4 stycznia). - S. 12 – 15.
15. Franko I. Wojna żydowska. Przyczynek do studjów porównawczych nad literaturą ludową // Wisła. – 1892. - T. 6, zes. 2. – S. 263 – 278.
16. Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich. II. Pamiętniki obrad. – Kraków, 1901. – S. 66-67.
17. Podbereski A. Materyaly do demonologii ludu ukraińskiego, z opowiadań ludowych w powiecie czechryńskim. – 1880.
18. Zawadzki W. Literatura Galicji (1772-1848). Ustęp z pamiętników Władysława Zawadzkiego. – Lwów, 1878.